

СУФІКАЦІЯ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ ТВОРЕННЯ ТЕРМІНІВ ГІРНИЧОЇ СПРАВИ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з вивчення малодослідженого пласту української лексики – гірничої термінології. У праці розглянуто словотвірні особливості гірничих термінів, зокрема, приділено увагу суфіксальному способу творення термінів гірничої справи як найперспективнішого для подальшої розбудови гірничої терміносистеми. Визначено ступінь продуктивності окремих словотвірних типів у творенні термінів гірничої справи, проаналізовано їх за словотвірним значенням. Окреслено основні тенденції термінотворення українських гірничих термінів на сучасному етапі, подано конкретні пропозиції щодо вноормування української гірничої терміносистеми.

Ключові слова: лексика, термінологія, словотвір, словотвірний тип.

Статья продолжает цикл публикаций автора по изучению малоисследованного слоя украинской лексики – горной терминологии. В работе рассмотрены словообразовательные особенности горных терминов, в частности уделяется внимание суффиксальному способу образования терминов горного дела как наиболее перспективного для дальнейшего развития горной терминотворения. Определена степень продуктивности отдельных словообразовательных типов в образовании терминов горного дела, они проанализированы по словообразовательным значениям. Очерчены основные тенденции терминообразования украинских горных терминов на современном этапе, поданы конкретные предложения относительно нормирования украинской горной терминотворения.

Ключевые слова: лексика, терминология, словообразование, словообразовательный тип.

The article continues the series of the author's publications concerning research of the little-studied layer of the Ukrainian lexics, that is mining terminology. The work studies the word-formative peculiarities of the mining terms, in particular the suffixation of mining term formation. The most progressive means for the further development of the mining term system is emphasized. The productivity degree of some word formation types in mining terminology is analyzed according to the word-formative meaning. The main trends of the current Ukrainian mining terminology development are outlined, the concrete suggestions as for the regulation of the Ukrainian mining terminology system are made.

Key words: vocabulary, terminology, word-formation, word formation type.

За останнє десятиліття з'явилася низка фундаментальних досліджень, присвячених вивченню окремих термінологій (І. Кочан, Н. Овчаренко, Л. Симоненко, Д. Шапран, Н. Яценко та ін). Сучасні вчені порушують й активно досліджують найрізноманітніші питання термінології. Особливе зацікавлення викликають словотвірні особливості термінів різних галузей. Так словотвір окремих терміносистем в українському термінознавстві досліджували Л. Козак, Г. Онуфрієнко, Г. Ракшанова, Н. Руколяньська та ін. На жаль, словотвірний аспект української гірничої термінології сучасні лінгвісти досліджують рідше. Тому метою статті є аналіз особливостей суфіксального словотворення української гірничої термінології (далі УГТ). Мета зумовлює вирішення таких завдань: (1) визначити ступінь продуктивності окремих словотвірних типів у творенні термінів гірничої справи, проаналізувати

їх за словотвірним значенням; (2) окреслити основні тенденції термінотворення українських гірничих термінів на сучасному етапі; (3) подати конкретні пропозиції щодо вноормування української гірничої терміносистеми.

Актуальність статті зумовлена тим, що в ній зібрано й систематизовано малодосліджений пласт лексики – українські гірничі терміни, вивчено їхні словотвірні особливості.

Проведений нами аналіз термінів гірничої справи показав, що серед 10 000 терміноодиниць більшість термінів утворено афіксальним способом.

Суфіксація – основний спосіб творення в сучасній гірничій термінології. Суть його полягає в утворенні похідних термінів приєднанням до твірної основи суфікса. За цим способом утворено 1 778 термінів. До найпродуктивніших словотворчих суфіксів належать **-ар(-яр)** (*реальгар*,

суфляр і под.); **-арн'**- (*сушарня* тощо); **-иц'**- (*торф'яниця, черепиця* та ін.); **-ік** (*механік* і т. ін.); **-к(а)** (*кип'ячка, складка* тощо); **-льник** (*рубильник* і под.); **-ник** (*видобувник* і т. ін.); **-ок** (*прибуток* та ін.) тощо.

Значну групу термінологічних назв становлять лексеми з іншомовними суфіксами: **-аж** (*каптаж* та ін.); **-ант** (*квадрант* і под.); **-ат** (*ванадат* і т. ін.); **-изм** (*астеризм, травматизм* тощо); **-ор** (*акцептор*) і под.

Іншомовні суфікси одержали в українській мові «статус суфіксів, які не тільки вичленовуються, але й стали словотворчими» [3, с. 163]. Активність різних суфіксів в утворенні термінологічних назв неоднакова.

Віддієсловні терміни-іменники

Серед словотвірних типів, за якими утворюються терміни-іменники в термінології гірничої справи від дієслів, найпродуктивнішими є **словотвірні типи із суфіксом -ни(я)/-інн(я)** (115), із загальним словотвірним значенням опредметненої дії (процесу): *буріння, брикетування, вивітрювання, виплавляння, висоловання, диспергування, добування, залягання, збагачування, зварювання, коксування, лудіння, підривання, розташування, руйнування, транспортування, трасування, фрезерування* тощо.

Терміни-іменники, що належать до **словотвірного типу із суфіксом -ач(-яч)** (100), у досліджуваній терміносистемі мають такі словотвірні значення: 1) особа як виконавець дії, названої твірним дієсловом (*завідувач, заготовлювач, розвантажувач, розвідувач* і под.); 2) предмет, за допомогою якого виконується дія (*валкувач, вимикач, заземлювач, згузувач, навантажувач, обезпилювач, перевантажувач, перекидач, пересувач, подрібнювач, скидач, штовхач* та ін.).

Словотвірний тип із суфіксом -аці(я) (-яці(я)) (98) теж досить продуктивний в аналізованій терміносистемі. Деривати цього типу утворені від дієслів іншомовного походження із суфіксом **-ува-**. Вони так само виражають значення опредметненої дії, процесу: *автоматизація, активація, акумуляція, кальцинація, кристалізація, мінералізація, трансформація, фільтрація, цементація* і под.

Віддієсловні терміни-іменники **словотвірного типу із суфіксом -ник** (87) у термінології гірничої справи мають такі словотвірні значення: 1) особа як виконавець певної дії, названої твірним дієсловом (*керівник, підривник, прохідник* та ін.); 2) предмет, за допомогою якого виконують дію (*забурник, запобіжник, зарядник* тощо); 3) предмет чи предметний чинник, який спричинює дію, процес чи сприяє їм (*збудник*). Перші двоє словотвірних значень виражають і гірничі терміни-іменники з суфіксом **-льник**, що є варіантом суфікса **-ник** (*бурильник, живильник, копальник, світильник, паяльник* і под.).

Словотвірний тип із суфіксом -ин(а) досить продуктивний (84). Утворені від основ дієслів терміни-іменники мають такі словотвірні значення: 1) наслідок дії, названої твірним дієсловом

(*копалина, опалина, ремонтина, свердловина, тріщина* тощо); 2) місце, що є результатом дії (*заглибина, западина, провалина* та ін.).

Словотвірний тип із суфіксом -к(а) (80). Терміни-іменники цього типу мають такі словотвірні значення: 1) предмет чи предметний чинник, який так чи інакше стосується дії, процесу, сприяє їм тощо (*виїмка, закладка, затяжка, мийка, перемичка, переробка, проходка, розробка* і под.); 2) об'єкт і наслідок дії (*виробка, ділянка* тощо).

Слова із суфіксом **-к(а)** до розряду термінів потрапили як готові одиниці з усної мови шахтарів. У сучасному термінознавстві помітна тенденція до обмеження ужитку термінів із цим суфіксом.

До дериватів **словотвірних типів із суфіксом -тор/-атор(-ятор)** (68) належать терміни-іменники з словотвірним значенням: 1) особа як виконавець певної дії (*механізатор, оператор, організатор, раціоналізатор* і т. ін.); 2) пристрій, механізм, прилад чи їх частина, що виконує певну дію (*акумулятор, амортизатор, аналізатор, вентилятор, вібратор, гранулятор, детонатор, ізолятор, класифікатор, конденсатор, компенсатор, регулятор, трансформатор* і под.); 3) речовина, що бере участь у певному процесі, дії, реакції тощо, або чинник, який стимулює певну дію (*активатор, вулканізатор, каталізатор, мінералізатор, модифікатор, пластифікатор, стабілізатор, стимулятор* тощо).

Терміни-іменники **словотвірного типу із суфіксом -ат** (53) також співвідносяться з дієсловами на **-ува-**. Іменники цього типу мають такі словотвірні значення: 1) предмет, що є об'єктом чи наслідком якоїсь дії (*концентрат, препарат* і под.); 2) речовина (*конденсат, фільтрат* і т. ін.); 3) установа чи організація (*комбінат* тощо).

Малопродуктивним у термінології гірничої справи є **словотвірний тип із суфіксом -ок** (35), що передає словотвірне значення результату чи об'єкта дії (*видобуток, виробіток, відрізок* та ін.).

Словотвірний тип із суфіксом -тт(я) (35) виражає словотвірне значення опредметненої дії, процесу (*відкриття, залиття, набиття, оббиття, підняття, пробиття, продуття, покриття, промиття, розкриття* тощо).

У сучасній українській мові донедавна активно вживали спільнокореневі віддієсловні іменники із суфіксом **-к(а)**, пор.: *відливка, обшивка, підбивка, продувка, розбивка* та ін., що поширилися під впливом російської мови. В останні десятиріччя їх намагаються витіснити з ужитку спільнокореновими віддієсловними іменниками із суфіксом **-тт(я)**: *відлиття, обшиття, підбиття, продуття, розбиття* тощо.

Терміни-іменники **словотвірного типу із суфіксом -аж** (34) також утворені від дієслівних основ з суфіксом **-ува-**. Вони виражають словотвірне значення опредметненої дії, можуть набувати предметних значень: наслідку дії (*дренаж, монтаж* і под.), знаряддя дії (*інструментаж, фіксаж* та ін.).

Словотвірний тип термінів-іменників із суфіксом -н(я) (30) представлений у досліджуваній терміносистемі іменниками жіночого роду, які означають назви приміщень певного призначення (*градирня, майстерня* тощо).

Словотвірний тип із суфіксом -ець (18). Цей тип віддієслівних термінів-іменників у термінології гірничої справи відзначається меншою продуктивністю, ніж попередні. Він виражає словотвірне значення «предмет, за допомогою якого виконують дію, який є об'єктом певної дії, її результатом тощо» (*різець, східець* і под.).

Малопродуктивним у термінології гірничої справи є **словотвірний тип із суфіксом -иш(е)** (15), який репрезентований іменниками середнього роду, утвореними від дієслівних основ. Вони мають такі основні словотвірні значення: 1) місце, призначене для виконання якоїсь дії (*вмістилище, звалище, родовище, сховище, урвище* та ін.); 2) результат дії (*оситище* тощо).

Терміни-іменники **словотвірного типу із суфіксом -ер(-ор)** (15) співвідносяться з дієсловами на **-ува-** й мають такі словотвірні значення: 1) особа – виконавець дії (*інспектор, інструктор, монтер* і под.); 2) пристрій, механізм, прилад чи їх частина (*абсорбер, десорбер* і т. ін.). Цей тип в аналізованій терміносистемі є малопродуктивним.

Терміни із суфіксом **-атор (-ятор)** мають українські відповідники, пор.: *гранулятор – групувач; демпфер – вгамовувач; інвертор – перетворювач; консерватор – зберігач; контакттор – стиакч; рефлектор – відбивач; рефрактор – заломлювач; стартер – запусакч; селектор – вибирач; трансформатор – переважувач; тренмальтер – роз'єднувач* тощо. Досі функціонально переважають терміни з іншомовними основами, хоч сучасні термінологи рекомендують надавати перевагу українським термінам.

Деривати **словотвірного типу із суфіксом -в(о)** (9) малопродуктивні в цій терміносистемі. Вони мають словотвірне значення об'єкта чи наслідку дії (*паливо* та ін.).

Уживання терміна *пальне* замість *паливо* є помилковим, бо він є калькою з російської мови, яка порушує лексичну норму української літературної мови.

Словотвірний тип із суфіксом -ар (-яр) (9) є малопродуктивним. До нього належать терміни-іменники, що мають такі словотвірні значення: 1) особа – виконавець дії, названої твірним дієсловом (*кресляр, токар* і под.). Суфікс **-ар (-яр)** приєднується до усічених дієслівних основ.

Загальновідомо, що «утворення похідних із суфіксом **-ар** відбувається тоді, коли через певні причини суфікс **-ник** не може функціонувати: збіг кількох приголосних, що не властиве структурі української мови, або інше семантичне навантаження суфікса» [2, с. 64].

Малопродуктивним у термінології гірничої справи є **словотвірний тип із суфіксом -ун** (5). Він, як і попередній, приєднується до усічених дієслівних основ й має такі словотвірні значення:

1) інструмент чи частина механізму (*бігун, двигун, повзун*); 2) різні предметні значення (*валун, пливун*).

Відіменникові терміни-іменники

Словотвірний тип із суфіксом -ит/-іт (344) виявляє найвищу продуктивність у творенні термінології гірничої справи. До нього належать терміни зі словотвірним значенням «мінерал, мінеральна група речовини, хімічних речовин, сполук, сплавів, сумішей»: а) за їхнім складом та властивостями – *амоніт, амфіболіт, барит, вольфраміт, діатоміт, карбонатит, кварцит, кобальтит, молибденіт, ніобіт, хлорити, хроміти, перидотит, піроксеніт, торит* і под.; б) фізичними властивостями (*гейзерит, грануліт, магнетит* і т. ін.); в) мотивовані власними іменами (прізвищами) *авогадрит* (названо на честь Амадео Авогадро), *галуазит* (від прізвища бельгійського геолога Ж. Д'Алла), *геденбергіт* (від імені шведського хіміка Л. Геденберга), *силліманіт* (від прізвища американського вченого В. Силлімана), *смітсоніт* (від прізвища англійського мінералога Д. Смітсона), *тенорит* (на честь італійського ботаніка М. Теноре); г) географічними назвами (*амазоніт* (від назви ріки Амазонки), *англезит* (від назви о. Англіс у Великобританії), *андалузит* (від назви провінції Андалузії в Іспанії), *бентоніт* (від назви місцевості Бентон у США), *тремоліт* (від назви долини Тремоло в Альпах) тощо).

Продуктивним у термінології гірничої справи є також **словотвірний тип із суфіксом -ин(а)** (77) з такими словотвірними значеннями: 1) маса, матеріал, жива тканина (*деревина, жердина* та ін.); 2) місце в просторі, часто форма рельєфу (*вершина, низина, площина, стелина, укосина, щілина* і под.); 3) мінерал, мінеральна речовина: а) за їхнім складом та властивостями (*адамантин, азбестин, бісмутин, кобальтин, нікелін, сапфірін, стибін, уранін* тощо); б) мотивовані власними іменниками (*егірін* ← від імені міф. героя Егіра, *ідріалін* ← від назви ртутного родовища Ідрія (Югославія), *каолін* ← від назви місцевості Каолін в Китаї) і под.).

Словотвірний тип із суфіксом -к(а) (64). До цього типу належать назви осіб жіночої статі, мотивовані іменниками чоловічого роду зі значанням особи (*машиністка, трактористка* та ін.).

До продуктивного **словотвірного типу із суфіксом -ик(-ік)** (38) належать терміни зі словотвірними значеннями: 1) особа за характером, сферою її діяльності (*академік, хімік* і под.); 2) конкретний предмет невеликого розміру (*валик, коксик, ломик, хомутик* і т. ін.).

Словотвірний тип із суфіксоїдом -оїд (29) репрезентований термінами-іменниками зі словотвірним значенням «предмет, подібний до названого твірним словом» (*алофанойд, бітумоїди, гіацинтоїд, гіперболоїд, гранатоїд, еліпсоїд, лантаноїди, лейцитойд, нафтоїди, нефритойд, піроксеноїди, сфероїд, талькоїд, хлоритойд, циклоїд* тощо).

Словотвірний тип із суфіксом -ат (26) представлений термінами-іменниками, які є назвами хімічних сполук, що містять хімічний

елемент, речовину, названі твірною іменниковою основою (*алюмініати, борат, ванадат, йодати, карбонати, ніобати, танталати, фосфат, хромати* та ін.).

Словотвірний тип із суфіксом -аж (25) є малопродуктивним і виражає словотвірне значення сукупності одиниць вимірювання чогонебудь, названих твірною основою (*вольтаж, літраж, метраж, тоннаж* і т. ін.).

Словотвірний тип із суфіксом -ець/-івець (24) малопродуктивний у досліджуваній терміносистемі. Терміни цього типу називають переважно осіб та предмети, зокрема: 1) особа за видом діяльності (*зв'язківець*) чи іншими ознаками (*фахівець*); 2) предмет за певною ознакою (*вуглець, марганець* і под.); 3) предмет, за допомогою якого виконують дію чи який є об'єктом дії, її наслідком (*зубець* тощо).

Словотвірний тип із суфіксом -ид(и)/-ід(и) (24) представлений термінами-іменниками зі словотвірним значенням «мінерал, сполуки мінералів, хімічних елементів» (*альпіди, бромід, галогеніди, йодиди, лантанід, селенід* та ін.).

Терміни-іменники **словотвірного типу із суфіксом -ер/-ор, -тор** (21) виражають такі словотвірні значення: 1) особа за об'єктом, знаряддям діяльності (*комбайнер*); 2) предмет, машина, знаряддя, пристосування (*дифузор, фрезер* і под.).

Терміни-іменники **словотвірного типу із суфіксом -ій** (20) є назвами мінералів, хімічних елементів, мотивованих: а) географічними назвами (*адулярій* ← *адуляр* (від назви родовища в горах Адула в Швейцарії); *ітербій* ← *Ітербію* (від назви селища Ітербію в Швеції, де його вперше знайдено); *ітрій* ← *Ітербію* (те саме); *палладій* ← *Паллада* (від назви астероїда Паллада); *самарій* ← *самарскіт* (від назви мінерала *самарскіт*) тощо); б) складниками (*берилій, цирконій* та ін.).

Словотвірний тип із суфіксом -ник (19) передає двоє словотвірних значень: 1) місце, де відбувається діяльність (*рудник* і под.); 2) особа за місцем діяльності (*забійник* і т. ін.). Уживання терміна *забойчик* замість *забійник* у сучасній українській літературній мові є ненормативним.

До **словотвірного типу із суфіксом -ищ(е)** (15) належать терміни-іменники зі словотвірним значенням місця, де є, перебуває щось, назване твірною основою (*глинище, торфовище* тощо).

Словотвірний тип із суфіксом -н(я) у гірничій термінології є малопродуктивним (12). Він представлений дериватами із словотвірним значенням приміщення певного призначення. Такі іменники мотивовані назвами представників певного фаху (*каменярня* та ін.).

Непродуктивним у досліджуваній термінології є **словотвірний тип із суфіксом -иц(я)/-ициц(я)** (11). До нього належать терміни-іменники: 1) з конкретно-предметним значенням (*рукавиця*); 2) зі значенням особи жіночої статі за видом діяльності, утвореної від назви особи чоловічої статі (*апаратниця, бетонниця, вибірниця, зарядниця, мийниця* і т. ін.).

Словотвірний тип із суфіксом -ар(-яр) (9). Терміни-іменники цього типу мають двоє словотвірних значень: 1) особа за видом діяльності, твірна основа якої вказує на місце, об'єкт, продукт діяльності (*вугляр, каменяр, шахтар*); б) мінерал, мотивований географічною назвою (*адуляр* ← від назви родовища в горах Адула в Швейцарії тощо).

Деривати **словотвірного типу із суфіксом -ур(а)** (8) виражають словотвірне значення збірності (*апаратура, фактура* та ін.).

До **словотвірного типу із суфіксом -ур** (1) належить термін-іменник *стовбур*. Цей тип є непродуктивним.

Словотвірний тип із суфіксом -як (1) є непродуктивним серед словотвірних типів відіменникових термінів-іменників. Його репрезентує термін-іменник *вапняк*.

У досліджуваній термінології трапляються також поодинокі терміни-іменники із суфіксами інших словотвірних типів, серед яких – суфікс **-ол** (*метанол, платинол*); **-ус** (*аметистус*); **-ень** (*водень*); **-ан** (*плініан* ← *Пліній*); **-ух** (*кожух*).

Відприкметникові терміни-іменники

Продуктивним у творенні термінів гірничої справи є **словотвірний тип із суфіксом -ість** (81), що виражає значення якості, властивості, стану (*бризантність, вогкість, грудкуватість, запиленість, калорійність, ковкість, крихкість, липкість, перенасиченість, пластичність, пористість, потужність, продуктивність, тріщинуватість, стійкість, шаруватість, шпаруватість* і под.).

До **словотвірного типу із суфіксом -ин(а)/(-ін(а))** (60) належать терміни-іменники з трьома словотвірними значеннями: 1) речовина (*рідина*); 2) місце в просторі, форма рельєфу (*височина, низина, порожнина* тощо); 3) абстрактна назва (*величина, густина, ширина* та ін.).

Словотвірний тип із суфіксом -к(а) (60) має значення предмета за певною ознакою (*зубчатка, крилатка* і т. ін.).

До **словотвірного типу із суфіксом -ик** (17) належать утворення від основ якісних і відносних прикметників. Перші називають річ за певною характерною ознакою: кольором, формою тощо (*жировик, кривавик* і под.), другі мають двоє словотвірних значень: 1) особа за основним заняттям, характером діяльності (*видобувник, нафтовик* тощо); 2) предмет, речовина (*льодовик, маховик, піщаник, польовик* та ін.).

Терміни-іменники відприкметникового **словотвірного типу із суфіксом -ець** (17) називають: 1) предмет (*іржавець, сирець, сланець, смолянець* і под.); 2) осіб (*промисловець*).

Відприкметникові терміни-іменники малопродуктивного **словотвірного типу із суфіксом -ум** (15) в досліджуваній терміносистемі мають абстрактне значення, що вказує на ступінь вияву чогось (*екстремум, максимум, мінімум, оптимум* та ін.).

Словотвірний тип із суфіксом -ак(-як) (14) репрезентований термінами-іменниками зі значенням неживого предмета (*кругляк, наждак* і т. ін.) та

руди, гірської породи (*дрібняк, залізняк, мерзляк, плитняк, смоляк* і под.).

Абстрактне значення виражають також терміни-іменники малопродуктивного **словотвірного типу із суфіксом -ур(а)** (4) (*квадратура, кубатура* тощо).

С.В. Гриньов звернув увагу не те, що «загалом афіксальне творення порівняно з семантичними способами термінотворення має ту перевагу, що дозволяє відобразити в структурі терміна його категорійну приналежність, оскільки існують суфікси, що дозволяють виразити

належність терміна до назв процесів, приладів чи якостей» [1, с. 140]. Недоліками суфіксального способу творення термінів є явища синонімії, полісемії, омонімії суфіксів.

Отже, суфіксація має високу продуктивність у творенні термінів гірничої справи. Найпродуктивнішими є словотвірні типи із суфіксами **-нн(я)**/**-інн(я)**, **-ит/-іт**, **-ин(а)**/**-ін(а)**.

У перспективі дослідження – подальше вивчення дериваційних процесів в українській гірничій терміносистемі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гринёв С.В. Введение в терминоведение. – М.: Московский Лицей, 1993. – 309 с.
2. Коць Т. Суфіксальні деривати назв суб'єкта дії (на матеріалі газет 90-х років ХХ століття) // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 64-67.
3. Онуфрієнко Г.С. Іншомовні дериваційні ресурси в українській юридичній термінології // Ономастика і апелятиви: зб. наук. праць. Наукове видання. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2002. – Вип. 16. – С. 161-166.

Рецензенти: д.філол.н., професор Дубова О.А.,
д.філол.н., професор Шумарова Н.П.

© Колган О.В., 2009

Надійшла до редколегії 13.03.2009 р.